

Halál ellen halál¹

A HALÁL MINT ÁRU

A halálról alkotott uralkodó kép minden társadalomban meghatározza az egészségről alkotott általános képzeteket.² Ezt a képet, vagyis egy bizonytalan időpontban bizonyosan bekövetkező esemény anticipációját, intézményi struktúrák, mélyen gyökerező mítoszok, valamint az uralkodó társadalmi jelleg alakítják. A társadalom halálképzete föltárja tagjai függetlenségének a szintjét, személyes érintettségüket, önbizalmukat és élettelségüket.³ Ahová csak behatolt a nagyvárosi orvosi civilizáció, egy új halálképet is magával vitt. Amennyiben ez a képzet az új technikákon és a nekik megfelelő ethoszon alapul, szupranacionális jellegű. Ám ezek a technikák maguk nem semlegesek kulturálisan: konkrét alakjukat a nyugati kultúrákon belül nyerték el, és

¹ Az eredeti megjelenés helye: Ivan Illich: *Medical Nemesis – The Expropriation of Health*, Pantheon Books, New York, 1976, V. Chapter: Death against Death

² Robert G. Olson „Halál” bejegyzése az *Encyclopedia of Philosophy*ban (szerk. P. Edwards, Macmillan, New York, 1967, 2:307–9) rövid és világos bevezetést nyújt a haláltudatba és a halálfélelembe. Herman Feifel szerk. *The Meaning of Death* [A halál jelentése] (McGraw-Hill, New York, 1959) nagy lendületet adott a halál pszichológiai kutatásának az Egyesült Államokban. Robert Fulton szerk.: *Death and Identity* [Halál és identitás] (Wiley, New York, 1965) rövidebb írások kiemelkedő antológiája, amelyek együttesen jól tükrözik az angol nyelvű kutatás 1965-ös helyzetét. Paul Landsberg: *Essai sur l'expérience de la mort, suivi de Problème moral de suicide* (Seuil, Paris, 1951) című írása egy klasszikus elemzés. José Echeverria *Réflexions métaphysiques sur la mort et le problème du sujet* (J. Vrin, Paris, 1957) című írása a halál fenomenológiájának föltárására tett lényegre törő kísérlet. Christian von Ferber: *Soziologische Aspekte des Todes: Ein Versuch über einige Beziehungen der Soziologie zur philosophischen Anthropologie* (in Zeitschrift für evangelische Ethik, 1963, 338–60) erős érvelés amellett, hogy a halált újra súlyos társadalmi problémaként kezeljük. A szerző úgy gondolja, hogy ha elfojtjuk, magánügyként kezeljük, valamint a szakemberek fennhatósága alá rendeljük a halált, az csak megerősíti a társadalom kizsákmányolásra épülő osztályszerkezetét. Nagyon fontos cikk. Ld. még Vladimir Jankélévitch: *La mort* (Flammarion, Paris, 1966) és Edgar Morin, *L'Homme et la mort* (Seuil, Paris, 1970).

³ Az antik halálkép tanulmányozásához általánosságban a mi kontextusunkban a következők lehetnek hasznosak: Fielding H. Garrison: *The Greek Cult of the Dead and the Chthonian Deities*, in *Ancient Medicine Annals of Medical History* 1917, 35–53. Alice Walton: *The Cult of Asklepios*, *Cornell Studies in Classical Philology* 1894; no. 3., reprint ed., Johnson Reprint Corp., New York, 1965. Ernst Benz: *Das Todesproblem in der stoischen Philosophie* (Kohlhammer, Stuttgart, 1929), XI, *Tübinger Beiträge zur Altertumswiss.* 7. Ludwig Wachter: *Der Tod im alten Testament* (Calwer, Stuttgart, 1967). Jocelyn Mary Catherine Toynbee: *Death and Burial in the Roman World* (Thames & Hudson, London, 1971). K. Sauer: *Untersuchungen zur Darstellung des Todes in der griechisch-römischen Geschichtsschreibung* (Frankfurt, 1930). J. Kroll: *Tod und Teufel in der Antike*, in *Verhandlung der Versammlung deutscher Philologen* 56 (1926). Hugo Blummer: *Die Schilderung des Sterbens in der griechischen Dichtkunst*, in *Neue Jahrbücher des klassischen Altertums*, 1917, 499–512.

egy nyugati ethoszt fejeznek ki. A fehér ember halálképzete az orvosi civilizációval terjedt el a kulturális gyarmatosítás egyik fő hajtóerejeként.

A „természetes halál” képe, mely orvosi kezelés során ér bennünket jó egészségben és öregkorban, egészen újkeletű eszmény.⁴ Az elmúlt ötszáz év során öt különböző stádiumon ment át, és most készen áll a hatodikra. Minden stádium megtalálta a maga ikonográfiai kifejeződését: (1) a tizenötödik századi „holtak tánca”; (2) a reneszánsz tánc, melyet a csontvázember vezényel, az úgynevezett „Haláltánc”; (3) az öregedő kéjenc hálószoja-jelenete az *ancien régime* alatt; (4) a tizenkilencedik századi orvos küzdelme a tüdővész és pestis fantomjaival; (5) a huszadik század közepének orvosa, aki belép páciens és halál közé; valamint (6) az intenzív kórházi kezelés során bekövetkező halál. Evolúciójának minden egyes stádiumában a természetes halál képzete új válaszok készletét hívta elő, melyek egyre inkább orvosi jelleget öltöttek. A természetes halál története a halál elleni küzdelem medikalizációjának története.⁵

A holtak áhítatos tánca

Az egyház egészen a negyedik századtól kezdve harcolt azon pogány hagyomány ellen, melynek során a tömegek meztelenül, őrjöngve, kardokkal hadonászva táncoltak a temetők sírkövein. Mindazonáltal az egyházi tiltások gyakorisága csekély hatékonyságukat tanúsítja, és a keresztény templomok és temetők ezer évig táncparkettek maradtak. A halál az élet megújulásának alkalma volt. Holtakkal táncolni a sírköveken az életöröm megerősítését je-

⁴ Ez a fejezet meglehetősen sokat köszönhet Philippe Aries mesteri esszéinek: *Le Culte des morts à l'époque moderne*, in *Revue de L'Académie des Sciences morales et politiques*, 1967, 25–40; *La Mort inversée: Le Changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales*, in *Archives européennes de sociologie* 1967/2.; *La Vie et la mort chez les français d'aujourd'hui*, in *Ethnopsychologie* March 1972, 39–44; *La Mort et le mourant dans notre civilisation*, in *Revue française de sociologie*, January-March 1973; *Les Techniques de la mort*, in *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle* (1948; Seuil, Paris, 1971), 373–98. Angol nyelvű összefoglaló: Philippe Aries: *Western Attitudes Towards Death: From the Middle Ages to the Present*, ford. Patricia Ranum (Johns Hopkins, Baltimore, 1974; Marion Boyars, London, 1976). *La Mort inversée*, megjelent Bernard Murchland angol nyelvű fordításában: *Death Inside Out*, in *Hastings Center Studies*, May 1974, 3–18 (a bibliográfia hiányzik a fordításból).

⁵ Ebben a fejezetben legfőképpen a „természetes halál” képe foglalkoztat. Azért használom a „természetes halál” terminust, mert igen elterjedt volt használata a tizenhatodik század és a huszadik század eleje között. Szembeállítom egyrészt a „primitív halállal”, amely valamiféle túlvilági, kísérteties, természetfölötti vagy isteni ágens közbenjárásának eredménye, valamint a „kortárs halállal” is, amelyet legtöbbször társadalmi igazságtalanságnak tulajdonítanak, vagy az osztályharc és imperialista elnyomás termékének. A természetes halálnak a képe érdekel, valamint ennek evolúciója a nyugati civilizációkban négy évszázad során. A megközelítés ötlete Werner Fuchsnek köszönhető: *Todesbilder in der modernen Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt, 1969. A szerzővel való nézeteltérésemről ld. alább az 54. fejezetet.

lentette, és sok erotikus dal és vers forrásaként szolgált.⁶ A tizennegyedik század végére azonban úgy tűnik, megváltozik ezen táncok jelentése:⁷ élők és holtak találkozásából egy elmélkedő, befelé tekintő élménnyé alakul át. Az első Holtak Táncát 1424-ben festették föl egy párizsi temető falára. A *Cimetière des Innocents* eredetije elveszett, ám jó másolatok lehetővé teszik rekonstrukcióját: király, paraszt, pap, deák és hajadon mind egy-egy hullával táncol. Alakjában és öltözetében minden partner a másik tükörképe. Testének alakjában az Akárki egész életén keresztül viszi magával halálát és táncol vele. A késő középkorban a benne lakozó halál⁸ szembenéz emberével; minden egyes halál az áldozat rangjának megfelelő szimbólummal érkezik: a királyé koronával, a paraszté vasvillával. A halott fölmenőkkel való síron táncolás helyett az emberek egy olyan világot kezdtek el reprezentálni, amelyben mindenki saját halandóságának ölelésében táncolja végig életét. A halált nem antropomorf módon reprezentálták, hanem kísérteties öntudatként, a tátongó sír folytonos tudatosításaként. Ez még nem a rá következő század csontvázembere volt, akinek zenéjére hamarosan áttáncolják magukat a középkor őszén, hanem inkább mindenkinek a saját öregedő és rothadó énje.⁹

⁶ Thomas Ohm: *Die Gebetsgebärden der Völker und das Christentum* (Brill, Leiden, 1948), 372., különösen 389–90. oldalakon gyűjti egybe a temetőkben tartott táncokról, valamint az egyház ellenük folytatott küzdelemről tanúskodó bizonyítékokat. A nyugati vallási táncmánia orvosi története: E. L. Backman: *Religious Dances in the Christian Church and in Popular Medicine* (Stockholm, 1948); ford. E. Classen (Alien & Unwin, London, 1952). A tánc vallási aspektusaihoz bibliográfia: Emile Bertaud: *Danse religieuse?* in *Dictionnaire de spiritualité*, fascicles 18–19, 21–37. A. Schimmel: *Tanz: I. Religionsgeschichtlich*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (Tübingen: 1962), 6:612–14: A keresztény templomok körüli táncok történetét ld. L. Gougaud: *La Danse dans les églises*, in *Revue d'histoire ecclésiastique* 1914, 5–22, 229–45. J. Baloch: *Tänze in Kirche und Kirchhöfen*, in *Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde*, 1928. H. Spanke: *Tanzmusik in der Kirche des Mittelalters*, in *Neuphilosophische Mitteilungen*, 1930. A keresztény temetői táncok germán előzményei: Richard Wolfram: *Schwerttanz und Männerbund* (Barenreiter, Kassel, 1937). Werner Danckert: *Totengräber, in Unehrlische Leute: Die verfeimten Berufe* (Francke, Bern, 1963), 50–56.

⁷ Johan Huizinga: *A halál víziója*, in *Uő: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* ford. Szerb Antal. Helikon, 1976, 11. fejezet, 109–118.

⁸ Gerhart B. Ladner: *The Idea of Reform: Its Impact on Christian Thought and Action in the Age of the Fathers* (Harvard Univ. Press, Cambridge, 1959). Érdemes tanulmányozni a 163. oldalt: megismerhető az egyházon belüli kétféle áramlat halál és természet kapcsolatáról a negyedik századtól kezdve. Pelagius számára a halál nem a bűnök megbüntetése: Ádám akkor is meghalt volna, ha nem vétkezik. Különbözik tőle ebben Ágoston doktrínája, amely szerint Ádám különleges adományként kapta Istentől a halhatatlanságot, és még inkább különbözik a görög egyházatyáké, akik szerint Ádám spirituális, „föltámadó” testtel rendelkezett a tilalom áthágása előtt.

⁹ Mindezidáig az elhunyt kortalanként jelent meg temetői emlékművén. Most bomló holttestként. Kathleen Cohen: *Metamorphosis of a Death Symbol: The Transi-Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance* (Univ. of California Press, Los Angeles, 1973). Az élőket kiokító rémületes sírkövek legelőször a tizennegyedik század utolsó éveiben jelentek meg. J. P. Hor-

Ebben az időben vált a tükör¹⁰ fontossá a mindennapi életben, és a „halál tükrének” szorításában a „világ”¹¹ hallucinatórikus élességre tett szert. Chaucer-nél és Villonnál a halál olyan intimmé és érzékivé vált, mint a gyönyör és a fájdalom.

A primitív társadalmak egy idegen cselekvő beavatkozásának eredményeként fogták föl a halált, nem tulajdonítottak személyiséget neki. A halál valaki gonosz szándékának következménye. A halált okozó valaki lehet a szomszédod, aki irigységében gonosz szemmel néz rád, lehet boszorkány, egy fölmenőd, aki érted jön, vagy egy utadat keresztező fekete macska.¹²

nung: *Ein Beitrag zur Ikonographie des Todes*, dissertation, Univ. of Freiburg, 1902. Élők és holtak találkozása fontossá vált egy új irodalmi műfajban: Stefan Glixelli: *Les Cinq Poèmes des trois morts et des trois vifs* (H. Champion, Paris, 1914); J. S. Egilsrud: *Le Dialogue des morts dans les littératures française, allemande et anglaise* (L'Entente linotypiste, Paris, 1934); Kaulfuß-Diesch: *Totengespräche*, in *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, 3, 379; és új vizuális kifejezésre talált: Karl Künstle: *Die Legende der drei Lebenden und der drei Toten* (Herder, Freiburg, 1908); Willy Rotzler: *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei Toten: Ein Beitrag zur Forschung über mittelalterliche Vergänglichkeitsdarstellung* (Keller, Winterthur, 1961); Pierre Michaud: *Pas de la mort*, ed. Jules Petit (Société des Bibliophiles de Belgique, 1869); Albert Freybe: *Das memento mori in deutscher Sitte, bildlicher Darstellung und Volksglauben, deutsche Sprache, Dichtung und Seelsorge* (Perthes, Gotha, 1909). A tény, hogy a halál 1500 körül erősen csontvázszerű jellegzetességeket vesz föl, nem jelenti egyben azt is, hogy ne viselne továbbra is antropomorf tulajdonságokat, ha nem is a képzőművészetben, de a legendákban és költészetben annál inkább. Paul Geiger: *Tod*, 4. Der Tod als Person in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (W. de Gruyter, Berlin, 1927–42), 8:976–85.

¹⁰ A legnagyobb könyv a tükör szerepéről a festészetben: G. F. Hartlaub: *Zauber des Spiegels: Geschichte und Bedeutung des Spiegels in der Kunst* (Piper, Munich, 1951). A hetedik fejezet harmadik szakasza („*Spiegel der Vanitas*”, a. m. „A hiúság tükré”) a tükörrel mint a mulandóság mementójával foglalkozik. Ld. még G. F. Hartlaub: *Die Spiegelbilder des Giovanni Bellini*, in *Pantheon*, November 1942, 235–41. Bellini a tükröt az emberi anatómia kétértelműségével kapcsolatos új tudatosság intenzitásának leképezésére használja. Heinrich Schwarz: *The Mirror in Art*, in *Art Quarterly* 1952, 96–118. Különösképpen a „hiúságról”.

¹¹ Wolfgang Stammeler: *Frau Welt: Eine mittelalterliche Allegorie*, Freiburger Universitätsreden, 1959. A „világ” mint női alak a középkori képzőművészetben (félíg angyal, félíg démon) az evilági istenségek hatalmát, a természet szépségét reprezentálja, ám minden emberi pusztulását is.

¹² A primitív népek halállal kapcsolatos attitűdjéről a bibliográfiát lásd itt: Edgar Herzog: *Psyche and Death: Archaic Myths and Modern Dreams in Analytical Psychology* (Putnam, New York, 1967). A primitív halált mindig egy külső beavatkozás eredményeként fogják föl. Gondolatmenetem szempontjából ennek a külső aktornak a természete nem fontos. Habár nem mai, de Robert Hertz: *Contribution a une étude sur la représentation collective de la mort*, in *L'Année sociologique* 1905–1906, 48–137, még mindig a régebbi szakirodalom legjobb gyűjteménye. Kiegészítve a következővel: E. S. Hartland et al.: *Death and the Disposal of the Dead*, in *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (1925–32), 4:411–511. Rosalind Moss: *The Life After Death in Oceania and the Malay Archipelago* (1925; University Microfilms, Ann Arbor, Mich., 1972) azt mutatja be, hogy a temetkezési formák hogyan kezdték el befolyásolni a halálokokról és a túlvilági életről való hiedelmeket. Hans Kelsen: *Seele und Recht*, in *Aufsätze zur Ideologiekritik* (Luchterhand, Neuwied/Berlin, 1964) szerint a gyilkos fölmenőktől való félelem rejlik a társadalmi ellenőrzés mélyén. Érdemes ezekkel a művekkel is megismerkedni: James George Frazer: *Man, God and Immortality* (MacMillan, London, 1927); *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*, vol. 1, *The Belief Among the Aborigines of Australia, the Torres Straits Islands,*

A keresztény és muszlim középkor során a halált továbbra is Isten szándékos személyes közbeavatkozásából származó eredménynek tekintették. Nem jelenik meg „egy” halálalak a halálos ágy mellett, csak angyal és ördög harcol a szájból elröppenő lélek fölött. Csak a tizenötödik századra értek be a föltételek ennek a képnek a megváltozásához,¹³ és annak föltűnéséhez, amelyet később „természetes halálnak” hívnak. A holtak tánca reprezentálja ezt a készséget. A halál ezentúl elkerülhetetlen és lényegi részévé válik az életnek, és nem egy idegen cselekvő döntése lesz. A halál autonómmá válik, és három századon keresztül a halhatatlan lélekkel együtt létező különálló ágens lesz, isteni gondviseléssel, angyalokkal és démonokkal.

A Danse Macabre

A moralitásjátékokban¹⁴ a halál új jelmezben és új szerepben lép színre. A tizenötödik század végére többé már nem pusztán tükörkép, hanem magáévá teszi a vezető szerepet a „négy végső dolog” között, megelőzve ítéletet, mennyet és poklot.¹⁵ Többé már nem pusztán az apokalipszis négy lovasának egyike a román stílusú féldomborműveken, sem a denevérszerű Megaira, aki fölkapja a lelkeket a pisai temetőből, sem pusztá hírnök, aki végrehajtja Isten parancsait. A halál független alakká vált, aki elsőként Isten hírnökeként hív magához minden egyes férfit, nőt és gyermeket, ám hamarosan ragaszkodni kezd saját szuverén jogához. 1538-ban az ifjabb Hans Holbein¹⁶ megjelentette a halál első képeskönyvét, amely hamar bestsellerré vált: a *Danse Macabre* fametszeteit tartalmazta.¹⁷ A táncpartnerek lefejtették magukról saját rothadó

New Guinea and Melanesia (1911; reprint ed., Barnes & Noble, New York, 1968); *The Fear of the Dead in Primitive Religion* (Biblo & Tannen, New York, 1933). Lásd még Also Claude Lévi-Strauss: *The Savage Mind* (Univ. of Chicago Press, Chicago, 1966), különösen a 30–33, 237–252. oldalak. Sigmund Freud: *Totem and Taboo* (Norton, New York, 1952).

¹³ Robert Bossuat: *Manuel bibliographique de la littérature française du moyen âge* (Librairie d'Argences, Melun, 1951), „Danse macabre”, nos. 3577–80, 7013.

¹⁴ A *Jedermann* (akárki) motívumának fejlődéséről lásd: H. Lindner: *Hugo von Hofmannsthal „Jedermann” und seine Vorgänger. Dissertáció*, Universität Leipzig, 1928.

¹⁵ Alberto Tenenti: *Il senso della morte e l'amore nella vita del Rinascimento* (Einaudi, Turin, 1957). Alberto Tenenti: *La Vie et la mort à travers l'art du XVe siècle* (Colin, Paris, 1962).

¹⁶ Hans Holbein the Younger: *The Dance of Death: A Complete Facsimile of the Original 1538 Edition of Les Simulachres et histoires faces de la mort* (Dover, New York, 1971).

¹⁷ Walter Rehm: *Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung vom Mittelalter bis zur Romantik* (Niemeyer, Tübingen, 1967) arról a lényegi fordulatról ad bizonyosságot, ahogyan a halál képe megváltozott az irodalomban 1400 körül, majd újra 1520 környékén. Lásd még: Edelgard Dubruck: *The Theme of Death in French Poetry of the Middle Ages and the Renaissance* (Humanities Press, Atlantic Highlands, N.J., 1965), and L. P. Kurtz: *The Dance of Death and the Macabre Spirit in European Literature* (Institute of French Studies, New York, 1934). A föltörekvő középosztály új halálképéről a késő középkorban lásd Erna Hirsch: *Tod und Jenseits im Spätmittelalter: Zugleich ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums*, dissertation, Univ. of Marburg (Berlin, 1927). Konkrétan a Haláltáncról: Hellmut Rosenfeld: *Der mittelal-*

húsukat, hogy meztelen csontvázakká váljanak. Az a megjelenítés, amelyik minden egyes embert összekötött saját halandóságával, most inkább a féktelen kimerültségét mutatta meg a halálnak a természeti erő szorításában. Az „én” bensőséges tükörképe, kiszínezve a német misztikusok „új áhítatával”, átadta helyét a halálnak mint a törvény egalitárius végrehajtójának, amelyik mindenkit magával ragad, és mindenkit lekaszál. Az élethosszig tartó összemérettetésből a halál egy pillanat művévé vált.

A középkor alatt az örökkévalóság, Isten jelenlétével összhangban, immans volt a történelemben. Most a halál lesz a pont, amikor a lineáris óraidő megáll, és az örökkévalóság találkozik az emberrel. A világ többé nem ennek a jelenlétnek a szentségét hordozza; Luther után a romlás színtere, amelyet Isten ment majd meg. Az óraszerkezetek burjánzása jelképezi ezt a tudatváltozást. A szeriális idő eluralkodásával, a pontos mérés szükségletével, valamint az események szimultaneitásának fölismerésével a személyes identitás új kerete termelődött ki. A személy azonosságát inkább események egymásra sorjázásban, semmint az életút teljességében keresték. A halál többé nem egy teljesség lezárása, hanem inkább egy szekvencia megszakítása.¹⁸

terliche Totentanz: Entstehung, Entwicklung, Bedeutung (Böhlau, Münster Köln, 1954), illusztrált kiadás. Hellmut Rosenfeld: *Der Totentanz in Deutschland, Frankreich und Italien*, in *Littérature Modeme* 1954, 62–80. Rosenfeld a legjobb bevezetés ebbe a kutatásba, és részletes, korszerű bibliográfiát is tartalmaz. A korábbi szakirodalommal egészíti ki mindezt H. F. Massman: *Literatur der Totentänze* (Weigel, Leipzig, 1840). Lásd még: Gert Buchheit: *Der Totentanz, seine Entstehung und Entwicklung* (Horen, Berlin, 1928), Wolfgang Stammer: *Die Totentänze des Mittelalters* (Stobbe, Munich, 1922), és James M. Clark: *The Dance of Death in the Middle Ages and the Renaissance* (Jackson, Glasgow, 1950). Stephen P. Kosaky három kötete: *Geschichte der Totentänze*, vol. 1, *Lieferung: Anfänge der Darstellungen des Vergänglichkeitsproblems*; vol. 2, *Lieferung: Danse macabre Einleitung: Die Todes-didaktik der Vortotentanzzeit*; vol. 3, *Lieferung: Der Totentanz von heute*, *Bibliotheca Humanitatis Historica*, vols. 1, 5, and 7 (Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1936–44) információs aranybánya, ősi szövegekből vett idézetekkel és közel 700 képpel (kicsinyített, rossz reprodukciók) a Halál Táncáról a II. világháborúig. J. Saugnieux: *L'Iconographie de la mort chez les graveurs français du XVe siècle* (1974), és *Danses macabres de France et d'Espagne et leurs prolongements littéraires*, fasc. 30, *Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Lyon* (Les Belles Lettres, Paris, 1972). Dietrich Briesenmeister: *Bilder des Todes* (W. Elf, Unterscheidheim, 1970): világos reprodukciók a különböző témákhoz rendszerezve. A nyugati keresztény képzőművészet standard ikonográfiájához vö.: Karl Kunstle: *Iconographie der christlicher Kunst*, 2 vols. (Herder, Freiburg, 1926–28); Emile Male: *L'Art religieux a la fin du moyen âge en France: Étude sur l'Iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration* (Colin, Paris, 1908), vol. 1, chap. 2, „La Mort”, 346 (lásd még három kötetét a franciaországi vallásos képzőművészetről). A keleti ikonográfiához (Athosz-hegy) vö.: Dionysios of Fourna, *Manuel d'iconographie chrétienne, grecque et latine*, with introduction and notes by A. N. Didron, trans. by P. Durand from a Byzantine manuscript (1845; reprint ed., B. Franklin, New York, 1963). T. S. R. Boase, *Death in the Middle Ages: Mortality, Judgement and Remembrance* (McGraw-Hill, New York, 1972).

¹⁸ Lásd Helmuth Plessner: *On the Relation of Time to Death*, in Joseph Campbell, ed., *Papers from the Eranos Yearbooks*, vol. 3, *Man and Time*, Bollingen Series XXX (Princeton Univ. Press, Princeton, N.J., 1957), 233–263, különösen 255. Az idő hatásáról a francia halálképre lásd: Richard Glasser: *Time in French Life and Thought*, ford. C. G. Pearson (University Press,

A fametszet történetének első ötven évét a csontvázelemek uralják a címlapokon csakúgy, mint ahogy manapság meztelen nők hódítanak a magazinokon. A halál a homokórát tartja, vagy megkongatja a harangot a toronyban.¹⁹ Sok harangnyelv csont formájú volt. Az új gépezet, amely egyenlő részekre osztja az időt, nappalra és éjjelre, ugyanazon törvény hatálya alá helyez minden embert. A reformáció idejétől fogva a halálon túli élet többé nem a földi élet átalakult folytatása: ehelyett inkább – pokol formájában – egy félelmetes büntetés, vagy pedig – a mennyország formájában – egy teljességgel érdemtelenül elnyert ajándék Istentől. A belül lakozó kegyelem a kizárólag hit által igazolható állapotra lényegült át. A tizenhatodik század idején a halált többé nem egy másik világba való átmenetként fogták föl, a hangsúly inkább az evilági élet végére került.²⁰ A megnyílt sírgödör tágabbra nyílik, mint a mennynek vagy pokolnak kapui, a halállal való találkozás bizonyosabbá válik, mint a halhatatlanság, igazibbá, mint királynak, pápának vagy akár Istennek lenni. Ahelyett, hogy az élet célja volna, a halál az élet végévé vált.

A személyes halál végessége, immanenciája és bensőségessége nem pusztán egy új időérzékelés része volt, hanem egy új individualitás érzékelésének megjelenése is. A zarándok útján, amely a küzdő egyháztól a győzelmes egyházig tartott, a halál mindkét közösséget érintő tapasztalásnak bizonyult. Most azonban minden egyes ember saját, végső halálával nézett szembe. Miután a halál ilyesféle természeti erőnek mutatkozott, az emberek természetesen uralni akarták annak révén, hogy kitanulják a meghalás mesterségét avagy művészetét. Az *Ars Moriendi*, az egyik első csináld-magad kézikönyv a piacon, a következő kétszáz év bestsellere volt különböző verzióiban. Sokan úgy tanultak meg olvasni, hogy ezt betűzték. A leginkább közkézen forgó változatot a westminsteri Caxton jelentette meg 1491-ben: több mint száz inkunábulum kiadványt készítettek 1500 előtt táblanyomatokra mozgatható nyomóelemes eljárással, a címe pedig az volt, hogy *Annak művészete és leleménye, hogy tudd, hogy' kell jól meghalni*. A csinos gót betűkkel szedett kis fólió egy sorozat része volt, amelyik arra okította a „magukat helyesen viselő, istenfélő, finom úriembereket”, hogy miképpen tartsák a konyhakést társalgás közben, hogy miképpen sírjanak illendően, fújják ki orrukat, vagy

Manchester, 1972), különösen 158 és 3. fejezet, „The Concept of Time in the Later Middle Ages”, 70–132. Az idő tudatosításának növekvő befolyásáról a mulandóság és halál tudatossá válásában lásd: Alois Hahn: *Einstellungen zum Tod und ihre soziale Bedingtheit: Eine soziologische Untersuchung* (Enke, Stuttgart, 1968), különösen 21–84. Joost A. M. Keerloo: *The Time Sense in Psychiatry*, in J. T. Eraser, szerk., *The Voices of Time* (Braziller, New York, 1966), 235–252, Siegfried Giedion: *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, 4. kiadás (Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1962).

¹⁹ Baltrusaitis: *Le Moyen Age fantastique: Antiquités et exotisme dans l'art gothique* (Colin, Paris, 1955).

²⁰ Martin Luther: interpretation of Psalm 90, WA 40/III: 485.

hogy hogyan műveljék magas fokon a sakk, az imádság vagy a meghalás művészetét.

Nem olyasféle könyv volt ez, amelyik az erényes élet során készít föl a távoli halálra, de nem is olyan, amelyik emlékezteti az olvasót fizikai erőinek elkerülhetetlen hanyatlására vagy a halál folytonos fenyegetésére. Inkább modern értelemben vett ismeretterjesztő könyv volt, teljeskörű útmutatás a halál ügymenetéhez, egy olyan módszer tankönyve, amelyet jó egészségben el lehet sajátítani, és amelyet az elkerülhetetlen szükség órájában kézben lehet tartani. Nem szerzeteseknek vagy aszkétáknak írták, hanem „hús-vér és világi” embereknek, akik számára a klérus szolgálatai nem voltak első kézből adottak. Modellként szolgált hasonló instrukciók számára, melyeket gyakran sokkal bonyolultabban adtak elő olyan szerzők, mint például Savonarola, Luther és Jeremy Taylor. Az emberek felelősségérzetet éreztek azért, hogy milyen arckifejezésük lesz holtan.²¹ Kunstler leírta, hogy nagyjából ez idő tájt egy addig példa nélküli megközelítés fejlődött ki az emberi arc ábrázolásában: a tekintetet kutató nyugati portré, amely sokkal többet kíván megmutatni az arcvonások hasonlóságán túl. A legelső portrék valójában fejedelmet ábrázoltak, és rögtön a modellek halála után festették őket emlékezetből annak érdekében, hogy az elhunyt uralkodó egyéni, időtlen személyiségét megjelenítsék az állami temetésen. A kora reneszánsz humanistái nem kísértékként vagy szellemként, sem nem szentként vagy szimbólumként akartak emlékezni halottjaikra, hanem folytatólagos, személyes, történeti jelenlétként.²²

A népi vallásosságban újfajta kíváncsiság fejlődött ki a túlvilági élet iránt. A holttesteket és a purgatórium megjelenítését ábrázoló fantasztikus történetek megsokszorozódtak.²³ A tizenhetedik század groteszk érdeklődése a szel-

²¹ A „természetes” halálra adott válasz mélységes átalakulást jelentett a halál órájában. Kortárs szakirodalom: Mary Catherine O'Connor: *The Art of Dying Well: The Development of the Ars Moriendi* (AMS Press, New York, 1966). L. Klein: *Die Bereitung zum Sterben: Studium zu den evangelischen Sterbebüchern des 16. Jahrhunderts*, doktori értekezés, Universität Göttingen, 1958. A szakászokhoz lásd Placidus Berger: *Religiöser Brauchum im Umkreis der Sterbeliturgie in Deutschland*, in *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft* 1948, 108–248. Lásd még Manfred Bambeck: *Tod und Unsterblichkeit: Studien zum Lebensgefühl der französischen Renaissance nach den Werke Ronsard*, doktori értekezés, Universität Frankfurt, 1954. Hildegard Reifschneider: *Die Vorstellung des Todes und des Jenseits in der geistlichen Literatur des XII Jh.*, doktori értekezés, Universität Tübingen, 1948. Eberhard Klass: *Die Schilderung des Sterbens im mittelhochdeutschen Epos: Ein Beitrag zur mittelhochdeutschen Stilgeschichte*, doktori értekezés, Universität Greifswald, 1931.

²² Gustav Kunstler: *Das Bildnis Rudolf des Stifters, Herzogs von Österreich, und seine Funktion, részlet a Mitteilungen der Österreichischen Galerie 1972* (Kunsthistorisches Museum, Vienna, 1972) című könyvből a legelső ilyen portréről.

²³ G. és M. Vovelle: *La Mort et l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du purgatoire: XVe–XXe siècles*, in *Cahiers des Annales* 1970, 1602–1634. Howard R. Patch: *The Other World According to Descriptions in Medieval Literature* (Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1950).

lemek és lelkek iránt megerősítette egy kultúra növekvő szorongását, mely sokkal inkább irányul a halál közelségére, semmint az isteni ítéletre.²⁴ A keresztény világ sok részén haláltánc díszítette a plébániák és templomok kapuzatát. A spanyolok Amerikába vitték magukkal a csontvázembert, ahol az az azték halálbálvánnyal fuzionált. Mesztic sarjuk²⁵ Európába visszatérve befolyásolta a halál arcát a Habsburg Birodalomban Hollandiától Tirolig. A reformációt követően az európai halál kísértetiessé vált és az is maradt.

Ezzel egyidőben a népi gyógyászati praktikák is megsokasodtak arra törekedve, hogy az egyének méltósággal kerüljenek szembe a halállal. Új sarlatán eszközök szöktek szárba, melyek révén meg lehetett állapítani, hogy egy betegnek a halálba való átmenetre, avagy kezelésre van inkább szüksége. Ha a szentély szökőkútjába dobott virág elsüllyed, akkor nincs értelme orvosságra költeni. Az emberek igyekeztek készen állni a halál eljövetelére, megtanulni az utolsó tánc pontos lépéseit. A fájdalmas agóniát enyhítő orvosságok megsokasodtak, ám alkalmazásuk a haldoklás tudatos levezénylőinek a kezében összpontosult, akiknek új szerep jutott, melyet tudatosan gyakoroltak. A gyermekek enyhíthetik anyjuk vagy apjuk haldoklását, de csak akkor, ha sírásukkal nem tartják őket vissza. Jelezhette ugyan a haldokló, hogy mikor kíván ágyából eltávozni ama földbe, mely hamarosan befogadja, és hogy mikor kezdjenek imádkozni érte. Ám az őt körülállók tudták, hogy az ajtókat nyitva kell tartaniuk, mert a halál így könnyebben megérkezik, a halált pedig nem szabad elriasztani zajongással, és az is világos volt, hogy tekintetüket tiszteletteljesen el kell fordítaniuk a haldoklóról, hogy magában hagyják őt legszemélyesebb eseménye alatt.²⁶

Sem pap, sem orvos nem asszisztált a szegény ember tipikus tizenötödik és tizenhatodik századi halála során.²⁷ Az orvosi írók elvben két ellentétes

²⁴ Az „ítélet” kapcsán a vallástörténetben lásd Sources Orientales, *Le Jugement des morts* (Seuil, Paris, 1962); Leopold Kretzenbacher: *Die Seelenwaage: Zur religiösen Idee vom Jenseitsgericht auf der Schicksalwaage in Hochreligion, Bildkunst und Volksglaube* (Landesmuseums für Kärnten, Klagenfurt, 1958).

²⁵ Merlin H. Forster, szerk.: *La muerte en la poesía mexicana: Prólogo y selección de Merlin Forster* (Editorial Diógenes, México, 1970). Emir Rodríguez Monegal: *Death as a Key to Mexican Reality in the Works of Octavio Paz*, stencilezett példány, Yale Univ., n.d. (1973 körül).

²⁶ Vidéken mai napig kitaranak ezek a szokások: Arnold van Gennep: *Manuel de folklore français contemporain*, vol. 1, *Du berceau à la tombe* (Picard, Paris, 1943–1946). Lenz Kriss-Rettenbeck: *Tod und Heilserwartung*, in *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens* (Callwey, Munich, 1963), 49–56. Lásd még Paul Geiger cikkeit a „Sterbegeläute”, „Sterben”, „Sterbender”, „Sterbekerze”, „Tod”, „Tod ansagen”, „Tote (der)”, „Totenbahre”, címszavakról itt: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (W. de Gruyter, Berlin, 1936–1937), vol. 8. Albert Freybe: *Das alte deutsche Leichenmahl in seiner Art und Entartung* (Bertelsmann, Gütersloh, 1909), 5–86.

²⁷ A katolikus pap szerepéről a halálos ágynál bevezetőnek lásd C. Ruch: *Extrême fonction*, in *Dictionnaire de Théologie Catholique* (1939), 5, pt. 2:1927–85. Henri Rondet: *Extrême fonction*, in *Dictionnaire de Spiritualité* (1960), 4:2189–2200.

szolgálatát ismerték el az orvosnak. Vagy a gyógyulást segítse, vagy segítsen abban, hogy a halál gyorsan és könnyen következzen be. Az ő kötelessége volt fölismerni a *facies hippocraticát*,²⁸ annak különleges jelét, hogy a beteg már a halál markában van. Úgy a gyógyításban, mint a megvonásban, az orvos gondosan együttműködött a természettel. A kérdést, hogy az orvoslás valaha „meghosszabbíthatja” az életet, hevesen vitatták a palermói, fezi, de még a párizsi orvosi iskolákban is. Sok arab és zsidó doktor ezt a hatalmat eleve tagadta, kinyilvánítva, hogy az efféle próbálkozás a természet rendjébe való illetéktelen beavatkozás és istenkáromlás.²⁹

A filozófiai rezignáció által megzabolázott hivatásbeli buzgalom világosan kirajzolódik Paracelsus írásaiban.³⁰ „A természet ismeri saját működésének korlátait. A saját maga által meghatározott terminusnak megfelelően minden teremtményének kiszabja a neki megfelelő élettartamot, akinek energiái fölemésződnek a születése pillanatától az előre meghatározott végig eltelő időben... Egy ember halála nem más, mint napi munkájának vége, kilégzés, legbenső öngyógyító balsamainak fölemésződése, a természet racionális fényének kioltódása, s a három: test, lélek és szellem hatalmas szétválása. A halál visszatérés az anyaméhbe.” A transzcendenciát nem kizárva a halál természetes jelenséggé vált, és többé nem volt szükség arra, hogy bekövetkeztéért valamilyen gonosz akaratot hibáztassanak.

A halál új képe hozzájárult ahhoz, hogy az emberi testet egy objektumra redukálják. Eladdig úgy tekintettek a holttestre, mint valami egyedire a többi dolog között: csaknem úgy kezelték, mint egy személyt. A jog is elismerte eme státuszát: a halottak perelhettek, és az élők is beperelhettek őket, az elhunytakkal szembeni bűnhatósági eljárások közkeletűek voltak. Az utódja által megmérgezett VIII. Orbán pápa holttestét kiásták, szimóniában vétkesnek találták, jobb kezét levágták, testét a Teverébe dobták. Miután valakit tolvajként fölakasztottak, később még a fejét is levághatták, ha áruló is volt. A holtakat tanúként is lehetett idézni. Az özvegy elválhatott férjétől, ha annak kulcsait és pénztárcáját a koporsóra helyezte. A végrendelet végrehajtója még manapság is a halott nevében cselekszik, most is beszélünk még „sírnyalásról” vagy köztemető szekularizációjáról, ha átalakítják azt parkká.

²⁸ Magnus Schmid: *Zum Phänomen der Leiblichkeit in der Antike, dargestellt an der 'Facies Hippocratica'*, in Sudhoffs Archiv, suppl. 7, 1966, 168–177. Karl Sudhoff: *Eine kleine deutsche Todesprognostik*, in Archiv für Geschichte der Medizin, 1911, 240, és *Abermal eine deutsche Lebens- und Todesprognostic*, uo., 1911, 231.

²⁹ Joshua O. Leibowitz: *A Responsum of Maimonides Concerning the Termination of Life*, in *Koroth* (Jerusalem), 1963. szeptember, 1–2.

³⁰ Paracelsus: *Selected Writings*, ford. Norbert Guterman, Bollingen Series XXVIII (Princeton Univ. Press, Princeton, N.J., 1969).

A természetes halál föltűnése szükségszerűen hozta magával azt, hogy a holttestet megfosztották jogi státusza nagy részétől.³¹

A természetes halál eljövetele a halálhoz és betegséghez való új attitűdök megjelenését is előkészítette, amelyek a késő tizenhetedik században váltak közkeletűvé. A középkorban az emberi test szent volt; mostantól az orvos szikéje hozzáférhetett magához a holttesthez.³² Fölboncolását a humanista Gerson „szentségtörő profanizálásnak” tekintette, „fölösleges kegyetlenségnek, amelyet az élők követnek el a holtak ellen.”³³ Ám ugyanabban az időben, amikor az Akárki Halála kezdett szereplőként fölbukkanni a moralitásjátékokban, a holttest tanítási segédeszközként szerepelt a reneszánsz egyetem amfiteátrumaiban. Amikor az első engedélyezett nyilvános boncolásra került sor 1375-ben Montpellier-ben, az újonnan megtanult tevékenységet obszcénnek nyilvánították, és sok évig nem ismételhették meg. Egy generációval később a Német Birodalom határain belül évente egy holttest fölboncolását engedélyezték. A Bolognai Egyetemen úgyszintén egy testet boncoltak föl évente karácsony előtt, az eseményt körmenet harangozta be, ördögűzések kísérték, és három napig tartott. A tizenötödik század során a spanyolországi Leridai Egyetem egy bűnöző holttestére volt jogosult háromévente, akit fölboncolhattak az Inkvizíció által küldött jegyző jelenlétében. 1540-ben Angliában az egyetemi tanszékek évente négy holttestre tarthattak igényt a hóhértől. A hozzáállás sebesen változott: 1561-ben a Velencei Szenátus utasította a hóhért, hogy Dr. Fallopius instrukcióit kövesse, és lássa el őt holttestekkel, amelyek alkalmasak az „anatomizálásra”. Rembrandt 1632-ben festette meg Tulp doktor anatómiáját. A nyilvános boncolás a festészet kedvelt témája lett, Hollandiában pedig gyakori esemény karneválok során. Megtörtént az első

³¹ Heinrich Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte* (Von Duncker & Humblot, Berlin, 1961), 1:254; Paul Fischer: *Straf- und sichernde Massnahmen gegen Tote im germanischen und deutschen Recht* (Nolte, Düsseldorf, 1936). H. Fehr: *Tod und Teufel im alten Recht*, in *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte* 1950, 50–75. Paul Geiger: *Leiche*, in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (W. de Gruyter, Berlin, 1932–1933), vol. 5. Karl König: *Die Behandlung der Toten in Frankreich im späteren Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit (1350–1550)* 2, doktori értekezés, Universität Leipzig, 1921. Hans von Hentig: *Der nekrotrophe Mensch: Vom Totenglauben zur morbiden Totennähe* (Enke, Stuttgart, 1964). Paul-J. Doll: *Les Droits de la science après la mort*, in *Diogène*, no. 75, 1971. július–szeptember, 124–142.

³² A kontraszt világosan megmutatkozik, ha összevetjük a következő két írást: Loren C. MacKinney: *Medical Illustrations in Medieval Manuscripts* (Univ. of California Press, Berkeley, 1965), valamint Millard Meiss: *Painting in Florence and Siena after the Black Death: The Arts, Religion and Society in the Mid-Fourteenth Century* (Princeton Univ. Press, Princeton, N.J., 1951). A dogma reprezentációjának kényszere alól fölszabadult művészet már ábrázolja az emberi alakot, annak tetteit, és még az őt körülvevő halott dolgokat is a tovaillanó pillanat (*Vergänglichkeit*) szövetében.

³³ Maurice Bariéty és Charles Coury: *La Dissection*, in *Histoire de la médecine* (Fayard, Paris, 1963), 409–411.

lépés afelé, hogy az operációt televízió és a mozikban vetítsék majd. Az orvos előadta anatómiai tudományát és gyakorolta képességét, ám mindkettő aránytalan viszonyban állt gyógyítási képességének a bemutatásával. Az orvosi rituálék segítettek orientálni, elfojtani vagy enyhíteni a kísértetiessé vált halál okozta félelmet és kint. Vesalius anatómiája Holbein *Danse Macabre*-jának riválisa volt, csaknem olyasformán, ahogy manapság a szexuális ismeretterjesztők riválisai a *Playboy* és *Penthouse* magazinoknak.

Polgári halál

A barokk halál egy arisztokratikusan szervezett mennyország ellenpontja volt.³⁴ A templom boltívein ábrázolhattak ugyan elkülönített tereket a vadembereknek, közembereknek és nemeseknek az utolsó ítéletkor, ám alant a Halál Tánca olyan kaszást ábrázolt, aki rangra vagy pozícióra való tekintet nélkül sújt le kaszájával. Minthogy a halál egyenlősége nem becsüli a világi privilégiumot, ezért válhatott még inkább legitimmé.³⁵ Azonban a polgári család fölemelkedésével³⁶ a halál egyenlőségének is vége szakadt: akiknek tellett rá, fizetni kezdtek azért, hogy távol tartsák a halált.

Francis Bacon beszélt elsőként úgy az élet meghosszabbításáról, mint az orvosok új feladatáról. Az orvoslást háromféle szolgálatra osztotta föl: „Az első az egészség megőrzése, a második a betegség gyógyítása, a harmadik az élet meghosszabbítása”, és magasztalta „az orvoslás harmadik részét, mely az élet meghosszabbítására vonatkozik: ez egy új rész, egyelőre fogyatékos, ám mind közül a legnemesebb.” Az orvosi szakma nem is fontolgatta, hogy szembenézzen ezzel a feladattal, míg csak, nagyjából százötven évvel később, kliensek tömege jelent meg, akik hajlandóak voltak fizetni a próbálkozásért. A gazdag ember új típusáról van szó, aki többé nem akart visszavonultságban meghalni, és inkább ahhoz ragaszkodott, hogy természetes kimerültségben vigye el a halál munkavégzés közben. Nem fogadta el a halált, csak ha jó

³⁴ Hermann Bauer: *Der Himmel in Rokoko: Das Fresko im deutschen Kirchenraum in 18. Jahrhundert* (Pustet, München, 1965).

³⁵ Reflexiók a halálról a tizenhetedik és tizennyolcadik századi irodalomban: Richard Sexau: *Der Tod in deutschen Drama des 17. und 18. Jahrhunderts: Von Gryphius bis zum Sturm und Drang* (Francke, Bern, 1906). Friedrich-Wilhelm Eggebert: *Das Problem des Todes in der deutschen Lyrik des 17. Jahrhunderts* (Leipzig, 1931). W. M. Thompson: *Der Tod in der englische Lyrik des 17. Jahrhunderts* (Priebatsch, Breslau, 1935).

³⁶ Philippe Ariès: *La mort inversée*: „A késő középkorban (ellentétben a kora középkorral, Roland korával, amely Tolsztoj parasztjaiban él tovább) és a reneszánszban az ember ragaszkodott ahhoz, hogy saját halálának részese legyen, mert abban kivételes pillanatot látott – azt a pillanatot, amelyben individualitása meghatározó formát nyert. Csak annyiban lehetett ura életének, amennyire a halálát uralni tudta. Halála hozzá, csakis hozzá tartozott. A tizenhetedik századtól kezdve kezdték földelni a kizárólagos szuverenitást élet és halál fölött. Most már megosztották az ezek fölötti döntést a családdal, amely korábban ki volt zárva a komoly döntésekből; minden döntést a haldokló személy hozott meg egyedül, közelgő halálának teljes tudatában.”

egészségben érte aktív idős korában. Már Montaigne nevetségessé tette az ilyen kivételesen öntelt embereket: „[e]z az utolsó és legszéltségesebb formája a meghalásnak... miféle értelmetlen önhittség arra számítani, hogy a legszéltségesebb életkorból fakadóan halunk bele az erő hanyatlásába, és hogy nem is érzük be ennél kevesebb kölcsönre az életünkkel kapcsolatban... mintha természetellenes volna látni, hogy valaki a nyakát töri, hajótörés során megfullad, vagy elviszi a mellhártyagyulladás vagy a pestis... természetes halálnak azt kell nevezni, ami általános, megszokott és univerzális.”³⁷ Az ilyesfajta emberek kevesen voltak az ő idejében; hamarosan megnövekedett a számuk. A mennybemenetelre készülő prédikátor, a lélek létezését tagadó filozófus, valamint a vagyonának megkészsereződését kívánó kereskedő mind egyetértettek abban, hogy a természetnek megfelelő halál az, amely íróasztaluk mellől szólítja el őket.³⁸

Nincs bizonyíték arra, hogy a várható korszpecifikus élettartam megnövekedett volna a hatvanas férfiak körében a tizennyolcadik század közepén, ám kétség sem férhet hozzá, hogy az új technológia lehetővé tette az idős gazdagoknak a tevékeny túlélést, miközben ugyanazt csinálhatták, amit középkorúként csináltak. A kiváltságosok tevékenyek maradhattak, mivel megélhetésük és munkaföltételeik is könnyebbé váltak. Az ipari forradalom a gyöngéknek, betegeknek és öregeknek munkalehetőséget adott. Az eleddig ritka ülőmunka egyre gyakoribbá vált.³⁹ A föltörekvő vállalkozások és a kapitalizmus a főnöknek kedvezett, akinek volt ideje fölhalmozni tőkét és tapasztalatot. Fejlődtek az utak: a köszvényes ezredes már kocsjából is vezényelhette a csatát, elaggott diplomata utazhattak Londonból Bécsbe vagy Moszkvába. A központosított nemzetállamoknak egyre inkább volt szüksége írkokokra és egy földuzzasztott burzsoáziára. Idős emberek új és kis rétege nagyobb esélyt kapott a túlélésre, mivel otthoni, utcai és munkahelyi életvitelük fizikailag kevésbé vált terhelővé. Az íróasztal mellett töltött évek, legyen az a pénztár vagy az iskolapad, rányomták bélyegüket a piacra. Most történt meg először, hogy a fiatal középosztály tagjai, akár tehetségesek, akár tehetségtelenek, iskolába lettek küldve, és ezáltal lehetővé tették az idősebbek számára,

³⁷ Michel de Montaigne, *Essays*, 1. kötet, 57. fejezet.

³⁸ G. Peignot: *Choix de testaments anciens et modernes, remarquables par leur importance, leur singularité ou leur bizarrerie*, 2 vols. (Renouard, Paris, 1829). Michel Vovelle: *Mourir autrefois: Attitudes collectives (Devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles)* (Archives Gallimard-Julliard, Paris, 1974), and *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle: Les Attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments* (Plon, Paris, 1974). Frederick Pollock and Frederic W. Maitland: *The Last Will*, in *The History of the English Law Before the Time of Edward I* (University Press, Cambridge, 1968), vol. 1, 6. fejezet, 314–356.

³⁹ Philippe Ariès: *Les Techniques de la mort*

hogy munkahelyükön maradjanak. A „társadalmi halált” sikerrel elkerülő burzsoázia megteremtette a „gyermekkort”, hogy fiataljait kordában tartsa.⁴⁰

Az idős férfiak ökonómiai státuszának növekedésével testi funkcióik is nagyobb értékre tettek szert. A tizenhatodik században „a fiatal feleség az öregember halála”, a tizenhetedikben „a fiatal hajadonnal táncoló öreg a halállal táncol”. XIV. Lajos udvarában a vén kéjenc nevetség tárgya; a bécsi kongresszus idején pedig az irigységé. Unokád szeretőjének udvarolva meghalni – ez vált a vágyott vég jelképévé.

Az öregek társadalmi hasznával kapcsolatos új mítosz szökött szárba. Primitív vadászok, gyűjtögetők és nomádok legtöbbször megölték, parasztok pedig a hátsó szobába száműzték őket,⁴¹ ám ekkor a pátriárka irodalmi ideáljaként jelentek meg. Pusztán életkora miatt megillette a bölcsesség. Először csak eltűrték, aztán helyénvalónak ítélték, hogy az idősek gondosan vegyenek részt ama rituálékban, amelyek fönntartották hanyatló testüket. Orvos még nem vett részt ezeknek a feladatoknak az ellátásában, amelyek túlműtattak egy gyógyszerész, egy füvesember, borbély vagy sebész, vagy akár egy egyetemen képzett orvos és utazó kuruzsló kompetenciáján. Ám mégis ez a sajátos igény volt azt, amely segített megteremteni az önjelölt gyógyítók új típusát.⁴²

⁴⁰ Philippe Ariès: *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Knopf, New York, 1962), 2. fejezet.

⁴¹ Az idősek megölése széles körben elterjedt szokás volt egészen a legutóbbi időig. John Koty: *Die Behandlung der Alien and Kranken bei den Naturvölkern* (Hirschfeld, Stuttgart, 1934). Will-Erich Peuckert: *Altentötung*, in *Handwörterbuch der Sage: Namens des Verbandes der Vereine für Volkskunde* (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1961). J. Wisse: *Selbstmord und Todesfurcht bei den Naturvölkern* (Thieme, Zutphen, 1933). A gyermekgyilkosság egészen a kilencedik századig fontos tényezője volt a népességszám alakulásának. Emily R. Coleman: *L'infanticide dans le haut moyen âge*, ford. A. Chamoux, in *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, 1974, no. 2, 315–335.

⁴² Erwin H. Ackerknecht: *Death in the History of Medicine*, in *Bulletin of the History of Medicine* 1968, 19–23. A halál marginális probléma volt az orvosi szakirodalomban az ókori görögöktől Giovanni Maria Lancisiig (1654–1720), a tizennyolcadik század első évtizedéig. Akkoriban hirtelenjében rendkívüli jelentőséget kezdtek tulajdonítani a „halál jeleinek”. A tetszhalál a felvilágosodás során az egyik legfélelmetesebb bajnak számított. Margot Augener: *Scheintod als medizinisches Problem im 18. Jahrhundert*, in *Mitteilungen zur Geschichte der Medizin*, 1967, nos. 6 és 7. A filozófusoknak ugyanaz a kisebbségben lévő csoportja, amelyik tagadta a lélek túlvilági létét, ugyanakkor kifejlesztett egy szekularizált félelmet attól a pokoltól, amely a tetszhalott állapotban, élve eltemettetés rémével fenyegetett. A tetszhalállal veszélyeztetett áldozatokért küzdő filantrópusok társaságokat alapítottak, hogy megsegítsék az égési sérülteket és vízbefúltakat, és próbákat eszeltek ki, hogy megállapíthassák, élnek-e avagy bizonyosan holtak. Elizabeth Thomson: *The Role of the Physician in Human Societies of the 18th Century*, in *Bulletin of the History of Medicine* 1963, 43–51. Az egyik ilyen próba abból állt, hogy beletrombitáltak a halott ember fülébe. A tetszhalállal kapcsolatos hisztéria épp olyan hirtelen tűnt el a francia forradalommal, mint ahogy a század hajnalán megjelent. Az orvosok az újraélesztéssel foglalatostkódtak egy egész évszázadig, mielőtt az idősek élettartamának meghosszabbításán kezdtek volna ügyködni.

Ezt megelőzően csak egy királyt vagy pápát köteleztek arra, hogy hivatalában maradjon halála napjáig. Pusztán ők konzultáltak a rátermettekkel: a salernói arabokkal a középkorban vagy a padovai és montpellier-i reneszánsz emberekkel. A királyok azonban udvari orvosokat tartottak arra a célra, amit a borbélyok elláttak a közemberek számára: hogy eret vágjanak, vagy hogy megvédjék őket a mérgezéstől. A királyok nem törekedtek tovább élni bárki másnál, mint ahogy arra sem tartottak igényt, hogy személyes orvosaik különös méltóságot biztosítsanak hanyatló korukra. Ezzel szemben idős emberek új rétege látta a halálban az abszolút gazdasági érték abszolút árát.⁴³ Az élemedett könyvelő olyan orvost kívánt, aki elodázza a halált; ha közeledett a vég, akkor azt kívánta, hogy orvosa hivatalosan „föladja” gyógyítását, és hogy utolsó vacsoráját az alkalomra tartogatott speciális itallal töltsse el. Így megteremtődött a „gyengélkedő” szerepe, és a kíméletes elaggás révén előállt a tizenharmadik századi alapja a kortárs orvos gazdasági hatalmának.

A hosszabb túlélés lehetősége, a halál előtti nyugalomba vonulás visszautasítása, valamint annak igénye, hogy gyógyíthatatlan állapotban is orvosi kezelést kapjon a beteg, mindezek együtt oda hatottak, hogy egy újfajta betegségkonceptiót teremtsenek meg: ez pedig az egészségnek az a típusa, amelyre az idős kor törekedhet. A francia forradalmat közvetlenül megelőző években ez vált a gazdagok és hatalmasok egészségévé; a generáció fiatal és nagyratörő tagjai körében divatossá vált a krónikus betegség, a tüdővésztes tünetek⁴⁴ a korarérett bölcsesség jelének számítottak, a melegebb éghajlatokra való elutazás pedig a zsenialitásának. Még ha korai elhalálozáshoz vezetett is némely esetben, a meghosszabbított betegeskedés orvosi kezeltetése különös kitüntetéssé vált.

Mindezzel szemben fordított ítéletet alkothatunk a szegények betegségeiről: halálos betegségeik mindig is kezeletlen betegségeként voltak meghatározhatóak. Egyáltalán nem számított, hogy azok a kezeléseket, melyeket az orvosok ezekre a bajokra alkalmaztak, bármilyen hatással is voltak-e a betegség lefolyására; eme kezeléseket hiánya kezdte azt jelenteni, hogy nem természetes halálra voltak kárhóztatva, amely megfelelt a szegényekről mint műveletlen és terméketlen népességről alkotott burzsoá képnek. Ezek után a „természetes” halál lehetősége egy társadalmi osztály tagjainak maradt fenn-tartva: azoknak, akik megtehették, hogy páciensekként haljanak meg.

Az egészség annak privilégiumává vált, hogy az időben bekövetkező halálra várjanak, nem számított, milyen orvosi szolgáltatást kell ennek érdekében igénybe venniük. A korábbi korszakban a halál tartotta a homokórát.

⁴³ Theodor W. Adorno: *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben* (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1970).

⁴⁴ E. Ebstein: *Die Lungenschwindsucht in der Weltliteratur*, in *Zeitschrift für Bücherfreunde* 1913.

A fametszeteken mind a csontváz, mind a néző vigyorog, amikor az áldozat elutasítja a halált. Ezután a középosztály kezébe kaparintotta az órát, és orvosokat alkalmazott, hogy megmondja a halálnak, mikor csapjon le.⁴⁵ A fölvilágosodás új hatalommal ruházta föl az orvost anélkül, hogy képes lett volna igazolni, vajon szert tett-e valóban új befolyásra a veszélyes betegségek kimenetelét illetően.

Klinikai halál

A francia forradalom rövid ideig megállította a halál medikalizálását. A forradalom ideológusai úgy vélték, hogy a halál nem csaphat le idő előtt egy olyan társadalomban, amely a hármasszámra épült. Ám az orvost újonnan megszerzett klinikai lencséje följosította arra, hogy más szemmel nézzen a halálra. Míg a tizennyolcadik század kereskedői a halál kilátását sarlatánok alkalmazásával és megfizetésével határozták meg, ezentúl a klinikusok kezdték formálni a nyilvánosság jövőképét. Láttuk, ahogy a halál Isten hívásából átváltozik „természetes” eseménnyé, később pedig „természeti erővé”; egy további mutációban pedig átalakult „idő előtt” bekövetkező eseménnyé azok számára, akik nem voltak egyaránt egészségesek és öregek. Ezek után pedig az orvos által igazolt specifikus betegségek kimenetelének számított.

A halál sápatag metaforikus figurává vált, helyét a gyilkos betegségek vették át. Az általános természeti erő, amelyet korábban „halálként” ünnepeltek, klinikai halálesetek számos specifikus válfajává változott. Sokféle „halál” bolyongott a világban. Kései tizenkilencedik századi orvosok magánkönyvtáraiból származó *ex librisek* úgy mutatják tulajdonosaikat, amint betegük ágya mellett küzdenek a megszemélyesített betegségekkel. A doktorok reménykedtek, hogy uralni tudják majd a különféle betegségek lefolyását, és ezzel szárba szökött ama mítosz, mely szerint hatalmuk volna a halál fölött. A szakmának tulajdonított új hatalom a klinikus új státuszának fölemelkedéséhez vezetett.⁴⁶

Míg a városi orvos klinikussá vált, a vidéki orvos kivételezett őslakossá, majd a helyi elit tagjává. A francia forradalom idején még a vándornép körébe tartozott. A napóleoni háborúból fennmaradt hadi szanitécek többlet széleskörű tapasztalattal érkezett haza, megélhetést keresve. Harctéren edzett katonák lettek az első rezidens gyógyítók Franciaországban, Olaszor-

⁴⁵ Alfred Scott Warthin: *The Physician of the Dance of Death*, in *Annals of Medical History* (new series) July 1930, 350–371; September 1930, 453–469; November 1930, 697–710; January 1931, 75–109; March 1931, 134–65. Kizárólag az orvos szerepével foglalkozik a haláltáncban: Werner Block: *Der Arzt und der Tod in Bildern aus sechs Jahrhunderten* (Enke, Stuttgart, 1966), az orvos és halál viszonyát taglalja a formális táncon belül és kívül.

⁴⁶ Richard H. Shryock: *The Development of Modern Medicine: An Interpretation of the Social and Scientific Factors Involved*. Második kiadás, Knopf, New York, 1947.

szágban és Németországban. Az egyszerű emberek nemigen bíztak technikáikban, a szolid polgárok megbotránkoztak nyers megoldásaikon, ám mégis kliensekre találtak a napóleoni háborúk veteránjai körében szerzett hírnevük révén. Fiaikat a városokban újonnan alakuló orvosi iskolákba küldték, és azok visszatérve megalkották a vidéki orvos szerepkörét, amely változatlan maradt a második világháború idejéig. Biztos jövedelmet húztak abból, hogy a fizetőképes középosztály családi orvosának szerepét játszották. A városi és kisvárosi gazdagok között néhányan azzal tettek szert presztízszre, hogy híres orvosok betegei lettek, ám a tizenkilencedik század elején sokkal komolyabb verseny alakult ki a régi orvosi technikákban – bábák, fogvájók, állatorvosok, borbélyok és időnként ápolónővérek álltak egymással szemben. Szerepének újszerűsége, valamint annak ellenére, hogy alulról és felülről is ellenállásba ütközött, az európai vidéki orvos a század közepére a középosztály tagjává vált. Eleget keresett azáltal, ha hízelgett a földesúrnak, családi barátjává vált más előkelőségeknek, alkalmi viziteket tett a szegény betegekhez, és komplikáltabb eseteit átküldte városi kollégájának. Míg az „időben érkező” halál a polgárság ébredő osztályöntudatából eredt, addig a „klinikai” halál az új, tudományosan képzett orvos szakmai öntudatából. Ennélfogva a klinikai tünetekkel rendelkező időszerű halál vált a középosztálybeli orvosok eszményévé,⁴⁷ és hamarosan a szakszervezetek törekvéseibe is beépült.

A szakszervezetek követelik a természetes halált

Századunkban elsőként lett polgári jogként elismerve a klinikailag képzett orvosok által kezelt gyengélkedő halála. Az időseket érintő orvosi ellátás szakszervezeti szerződésekben lett lefektetve. Ama kapitalista privilégium, hogy az igazgatói székben végkimerültségben múltunk ki, átadta helyét a proletár igénynek, hogy nyugalmazásunk során méltó egészségügyi ellátásban részesüljünk. Ama burzsoá reményt, hogy ápolatlan vénemberként továbbra is hivatalnoki munkát végezzünk, kitúrta az arról való álmodozás, hogy aktív szexuális életet éljünk egy idősök otthonában a társadalombiztosítás jótéteményei révén. Az élethosszig tartó orvosi ellátás olyan szolgáltatássá vált, amelyet a társadalom minden tagja számára biztosítani kívánt.

A „természetes halál” most felütötte fejét a szótárakban. Egy 1909-ben megjelent német enciklopédia ellentétével határozza meg: „A természetellenes halál ellentéte a természetes halálnak, mivelhogy betegségből, erőszakból vagy mechanikus és krónikus rendellenességből ered.” Egy jó hírnévnek örvendő filozófiai fogalomtár úgy fogalmaz, hogy „a természetes halált nem előzi meg betegség, és nincsen semmilyen specifikus oka.” Eme kísérteties és

⁴⁷ Hildegard Steingisser: *Was die Ärzte alter Zeiten vom Sterben wussten*. Arbeiten der deutsch-nordischen Gesellschaft für Geschichte der Medizin, der Zahnheilkunde und der Naturwissenschaften. Univ. Verlag Ratsbuchhandlung L. Bamberg, Greifswald, 1936.

hallucinatórikus halálfogalom fonódott egybe a társadalmi haladás fogalmával. A klinikai halál egyenlőségéhez való jogilag alátámasztott igények gerjesztettek polgári-individualista ellentéteket a munkásosztály körében. A természetes halálhoz való jog az orvosi szolgáltatások egyenlő fogyasztásához való jogként tételeződött, és nem úgy, mint felszabadulás a gyári munka rab-sága alól, vagy mint új szabadság és hatalom az öngondozásra. Ez a szak-szervezetesített koncepciója az „egyenlő klinikai halálnak” így épp inverze az 1792-es párizsi nemzetgyűlés által indítványozott eszménynek: egy mélyen medikalizált eszmény.

Legelőször is: a halál új képe a társadalmi ellenőrzés új fokozatait hagyja jóvá. A társadalom lesz a felelős azért, hogy az egyes ember halálát megakadályozza: a kezelés, akár hatásos, akár nem, kötelességgé lehet. Az orvosi kezelés híján bekövetkező haláleset könnyen halottkém esetévé válhat. Az orvossal csaknem olyan elkerülhetetlenné válik a találkozás, mint a halállal. Ismerek egy nőt, aki sikertelen öngyilkosságot követett el. Kómában vitték a kórházba, golyóval gerincében. Hősies erőfeszítések révén a sebész életben tartotta, és úgy gondolja, hogy a beavatkozás sikerrel járt: a nő él, még ha teljesen lebénulva is; többé így aztán nem is kell azon aggódni, hogy öngyilkosságot követ majd el újra.

A halálról alkotott új képünk ugyancsak megfelel az ipari éthosznak.⁴⁸ A jó halál végérvényesen az orvosi ellátás sztenderd fogyasztójának halálává vált. Ahogyan a századfordulón minden embert tanítványként határoztak meg, aki eredendő ostobaságba született bele, és szüksége van nyolc év iskolázásra annak érdekében, hogy termékeny életet éljen, most születésüktől fogva páciensként bélyegzik meg őket, akiknek mindenféle kezelésre van szükségük ahhoz, hogy helyesen vezessék életüket. Ahogyan a kötelező oktatás-fogyasztás annak eszközévé vált, hogy elhárítsa a munkával kapcsolatos aggodalmakat, hasonlóképpen az orvosi ellátás fogyasztása az egészségtelen munka, mocskos városok és idegőrlő tömegközlekedés káros hatásainak enyhítésére szolgált.⁴⁹ Mi szükség van a gyilkos környezet miatt aggódni, ha az orvosokat iparilag képzik életmentésre!

Végül, a „kötelező gondoskodás alatt bekövetkező halál” bátorítja a halál-okokról alkotott legprimitívebb téveszmék újbóli szárba szökkenését. Ahogyan korábban láttuk, a primitív népek nem a saját halálukat halják, nem hordozzák csontjaikban a végességet, és még közel állnak a vadállatok szubjektív halhatatlanságához. Körükben a halál mindig természetfölötti magyarázatot igényel, és valakit, akit lehet hibáztatni: az ellenség átkát, a varázsló

⁴⁸ Bernard Ronze: *L'Antitragique ou Homme qui perd sa mort*, in *Etudes*, November 1974, 511–528, amellel érvel, hogy a halál programozására való törekvés egyúttal a reményre és haragra, magányra és transzcendenciára való képességeink elfojtására is törekszik.

⁴⁹ Siegfried Giedion: *Mechanization Takes Command: A Contribution to Anonymous History* (Norton, New York, 1969). A mechanizációról és halálról lásd a 209–240. oldalakat.

bűbáját, a párkák orsóján elszakadó cernát, a halál angyalát elküldő Istent. A tükröződő hasonmásával táncoló európai halál egy másik akaratának ágenseként jelent meg, a természet kérlelhetetlen erejeként, mellyel minden férfinak és nőnek magának kell szembesülnie. A halál fenyegető közelsége állandóan és elegánsan emlékeztetett az élet törekenységére és finomságára. A középkor során a „természetes” halál fölfedezése rengeteg lírai és drámai alkotást inspirált Európában. Ám ugyanez a közelsége a halálnak, melyet egykor a természet külső fenyegetésének ítélték, a fölbukkanó mérnök fő kihívásává változott. Ha a polgári mérnöknek sikerült megtanulnia, hogyan menedzselje a földet, az oktatóvá váló pedagógusnak pedig azt, hogyan menedzselje a tudást, akkor miért is ne menedzselje a biológus-orvos a halált?⁵⁰ Amikor a doktor kitalálta, hogy az emberiség és a halál közé belépjen, utóbbi elveszítette ama közvetlenségét és intimitását, melyet négyszáz évvel korábban szerzett meg. Az arcát és alakját elvesztő halál méltóságát is elveszítette.

Az orvos-halál viszony változását jól illusztrálja a téma ikonográfiai megközelítése.⁵¹ A Haláltánc korában ritkán jelenik meg az orvos. Egyetlen képet találtam, melyen a halál kollégaként kezeli az orvost: egyik kezével egy öregembert vezet, a másikban egy üvegcsé vizeletet tart, és mintha azt kérné az orvostól, hogy erősítse meg diagnózisát. A Haláltánc korában az orvos a halál tréfáinak fő céltáblája. A korábbi időszakban, amikor a halálfigurán még volt némi hús, arra kéri az orvost, hogy saját maga hasonmásaként erősítse meg azt, amit az ember belsősegeiről tudni vél. Később csupasz csontvázként cselekvésképtelenségének felmutatásával ingerelte az orvost, kigúnyolta honoráriumáért, vagy egyenesen megtagadta azt tőle, az általa kínált orvossághoz hasonlóan ártalmasat ajánlgatott, és egyáltalán, a többi halandóhoz hasonlóan bánt az orvossal azáltal, hogy behívta a táncba. A barokk halál mintha folyton behatolna az orvos tevékenységébe, bolondot csinál belőle, miközben ő portékáit árulja a vásárban, félbeszakítja konzultációját, orvosságos üvegcséit homokórakká változtatja, vagy épp átveszi a helyét a pestises házak látogatása során. A tizennyolcadik században egy új motívum tűnik föl: a halál élvezkedve ugratja az orvost pesszimista diagnózisai miatt, magukra hagyja a doktor által reménytelennek ítélt eseteket, és magával ráncigálja őt a sírhoz, míg a beteget életben hagyja. A tizenkilencedik századig a halál mindig az orvossal vagy a beteggel foglalkozik, jobbára kezdeményezőként lépve föl. A küzdő felek a betegágy ellentétes oldalain állnak. Csak miután hathatósan kifejlődött a klinikai betegség és klinikai halál képzete, akkor látjuk azt, hogy az orvos veszi át a kezdeményezést, és beékeli magát betege és

⁵⁰ Alfred Adler: *Ein Beitrag zur Psychologie der Berufswahl*, In: Alfred Weber and Carl Furtmüller, szerk.: *Heilen und Bilden* (Fischer, Frankfurt, 1973).

⁵¹ Ld. kiváltképp Block: *Der Arzt und der Tod*; Warthin: *The Physician of the Dance of Death*; Briesemeister: *Bilder des Todes*.

a halál közé. Egészen az első világháború végéig kell arra várnunk, hogy lásuk az orvost a csontvázal pörölni, kiszakítani egy fiatalasszonyt öleléséből, és kicsavarni kezéből kaszáját. 1930-ra egy mosolygó, fehér kabátos férfi ront neki egy szűkülő csontváznak, és agyoncsapja, mint egy legyet, Marle terápiai lexikonjával. Más ábrázolásokon az orvos fölemeli egyik kezét, hogy elhárítsa a halált, miközben tartja egy fiatal nő karjait, akit a halál lábainál ragad meg. Max Klinger úgy jeleníti meg az orvost, mint aki egy szárnyas óriás tollait nyesegeti. Mások pedig úgy, mint aki zárkába zárja a csontvázat vagy fenéken billenti. Most már inkább az orvos, és nem a beteg hadakozik a halállal. Mint a primitív kultúrákban, valakit újra lehet hibáztatni, ha győzedelmeskedik a halál. Ez a valaki többé nem egy boszorkány, egy fölmenő, vagy egy isten arcát viselő személy, hanem egy társadalmi erő alakját öltő ellenség.⁵² Manapság, amikor a halál elleni védekezést magában foglalja a társadalombiztosítás, az elkövető a társadalomban ólalkodik. A tettes lehet az osztályellenség, aki megfosztja a munkást a kielégítő orvosi ellátástól, az orvos, aki nem hajlandó éjszakai vizitet tenni, a multinacionális cég, amelyik megemeli a gyógyszerárakat, a kapitalista vagy revizionista kormány, amelyik elvesztette irányítását gyógyító szakemberei fölött, vagy az ügyintéző, aki a delhi egyetemen képezi ki orvosait, hogy aztán elszípkázza őket Londonba. A törzsfőnök halálát követő hagyományos boszorkányüldözés modernizálódott. Minden egyes idő előtt vagy nem szükségszerűen bekövetkező halál során elő lehet találni valakit vagy valamilyen testületet, aki vagy amely felelőtlenül halasztgatta vagy megakadályozta az orvosi közbeavatkozást.

A huszadik század első felében bekövetkezett társadalmi jogalkotás előrehaladása jórészt lehetetlen lett volna eme iparilag bevéssődött halálkép forradalmi fölhasználása híján. Sem a jogalkotáshoz szükséges agitáció támogatása, sem a kikényszerítéséhez elég erős büntudat fölkelése nem lett volna lehetséges enélkül. Ám az egyenlő halálhoz vezető egyenlő orvosi kezelés igénye ahhoz is hozzájárult, hogy fokozza kortársaink függőségét egy korlátlanul terjeszkedő ipari rendszerhez.

Halál az intenzív osztályon

Társadalmi szervezetünk mélyen gyökerező szerkezetét csak akkor érthetjük meg teljesen, ha azt annak fényében vesszük szemügyre, milyen sokoldalúan lehet kiűzni a gonosz halál formáit. Legfontosabb intézményeink hatalmas védelmi harcot folytatnak az „emberiség” nevében a halálhozó hatóerőkkel

⁵² Ezeket a példákat a Valentina Borremans által összegyűjtött, Cuernavacában található több száz reprodukció közül válogattam. Mindegyik az antropomorfizált halál vonásait és gesztusait ábrázolja.

és osztályokkal szemben.⁵³ Ez egy totális háború. Nemcsak az orvostudományi, hanem a jóléti, a nemzetközi segélyező és fejlesztő programok is fölsorakoznak ebbe a hadrendbe. Mindenféle színezetű bürokratikus ideológiák csatlakoznak a keresztes hadjárathoz. Forradalom, elnyomás, polgárháborúk és nemzetek közötti háborúk is legitimitást nyernek, ha olyan diktátorok vagy kapitalisták ellen folytatják őket, akiket hibáztatni lehet a betegség és halál akaratlagos megteremtéséért és tolerálásáért.⁵⁴

Érdekes módon a halál pontosan akkor vált legyőzendő ellenséggé, amikor a tömeges halál színre lépett. Nem csupán a „nem szükségszerű” halál új, hanem a világvégéről alkotott képünk is.⁵⁵ A halál, az én világom vége és az apokalipszis, a világvége, bensőségesen összefüggenek; a kettőhöz fűződő viszonyunkat nyilvánvalóan befolyásolja atomisztikus helyzetünk. Az apokalipszis többé nem pusztán mitológiai feltételezés, hanem reális eshetőség. Többé nem Isten akaratától, az emberi bűntől vagy a természet törvényeitől függ az Armageddon, hanem közvetlen emberi döntés lehetséges következményévé vált. A hidrogénbombához hasonlóan a kobalt a halál fölötti kontroll illúzióját teremti meg. A medikalizált társadalmi rituálék egy aspektusát képviselik a társadalmi kontrollnak azáltal, hogy önfrusztráló háborút folytatnak a halál ellen.

⁵³ A halál kortárs társadalmunkban való szerepéről jó bibliográfia: John McKnight: *A Bibliography of 225 Items of Suggested Readings for a Course on Death in Modern Society in a Theological Perspective*, sokszorosított példány, 1973, felsorolja a kortárs keresztény írásokat a halál szerepéről az ipari társadalomban. John Riley, Jr. és Robert W. Habenstein: *Death: 1. Death and Bereavement*; 2. *The Social Organization of Death*, in *International Encyclopedia of the Social Sciences* (Macmillan, New York, 1968), 4: 19–28. Joel J. Vernick: *Selected Bibliography on Death and Dying*, U.S. Department of Health, Education and Welfare, Public Health Service, National Institutes of Health, 1971.

⁵⁴ Werner Fuchs: *Todesbilder in der modernen Gesellschaft*, tagadja, miszerint a modern társadalom elfojtja a halált. Geoffrey Gorer: *Death, Grief and Mourning*. Doubleday, New York, 1965: Gorer tézise, miszerint a halál vált az első számú tabuvá a szex helyett, Fuchs szerint megalapozatlan és félrevezető. A halálelfojtás tézisént általában azok promotálják, akik mély ipar-ellenes meggyőződéssel bírnak, és azzal a céllal, hogy bemutassák az ipari komplexum tökéletes erőtlenségét a halállal szemben. A halálelfojtásról szóló beszéd egyben Istent és a túlvilágot védő apológiákat konstruál. Fuchs minden, a halál minőségét tagadó elméletet egy primitív múlt maradványának tart. Csak azokat tartja tudományosnak, amelyek megfelelnek a modern társadalom szerkezetéről alkotott elképzelésének. A kortárs halálról alkotott képe a német gyászjelentések nyelvezetének tanulmányozásából ered. Úgy gondolja, hogy amit a halál „elfojtásának” neveznek, abból származik, hogy nem sikerül kellőképpen elfogadni azt az egyre általánosabb meggyőződést, hogy a halál megkérdőjelezhetetlen és végső lezárást jelent.

⁵⁵ Egy társadalom irracionális hozzáállása a halálhoz jól tükröződik abban, hogy képtelen számot vetni a világvégével. Klaus Koch: *Ratios vor der Apokalypstik* (Mohn, Gütersloh, 1970).

Malinowski⁵⁶ amellett érvelt, hogy a primitív népek körében a halál fenyegetést jelent a csoportkohézióra nézve, és ezáltal a csoport túlélésére is. A félelem kirobbanását és irracionális védekezési megnyilvánulásokat vált ki. A csoportsszolidaritást úgy lehet megmenteni, ha a természetes eseményből társadalmi rituálét alakítunk ki. A csoport tagjának halála így kivételes ünnepély alkalmává válik. Az ipar uralma megszakította és gyakorta fölbomlasztotta a szolidaritás hagyományos kötelekeit. Az iparosított orvoslás az emberiség egységpótlékát teremti meg. A társadalom minden tagját egybeesztövi a „kívánatos” halál mintázatába azáltal, hogy a kórházi halált a gazdasági fejlődés céljaként tételezi. Annak mítosza, hogy minden ember ugyanazon halál felé tart, csökkenti a „tehetősek” büntudatát annak révén, hogy a „nincstelenek” csúnya halálát a jelenlegi alulfejlettség eredményévé alakítja át, amelyet csak az orvosi intézmények további kiterjesztésével orvosolhatunk.

A medikalizált halálnak⁵⁷ természetesen más funkciója van a magasan iparosodott társadalmakban, mint a jobbára mezőgazdasági országokban. Egy iparosodott társadalomban a mindennapi életbe közbeavatkozó orvosi tevékenység nem változtatja meg az egészségről és halálról alkotott uralkodó képzeteket, hanem inkább táplálja azokat. A medikalizált elit halálképét kiárasztja a tömegekre, és reprodukálja azt a jövő generációi számára is. Ám mikor ama kulturális kontextuson kívül alkalmazzák a „halál megelőzését”, amelynek fogyasztói vallásosan készítik fel magukat a kórházi halálra, a kórházközpontú orvoslás növekedése elkerülhetetlenül egy imperialista beavatkozás formáját ölti. A halál szociopolitikai képét sulykolják; az embereket megfosztják az egészséggel és halállal kapcsolatos hagyományos vízióiktól. Fölbomlik kultúránk kohézióját adó önképünk, és az ekképpen atomizált egyéneket be lehet gyúrni a magasan „szocializált” egészségügyi fogyasztók nemzetközi tömegébe. A medikalizált halál perspektívája a gazdagokat a korlátlan biztosítási fizetségek pórázán tartja, míg a szegényeket földíszített halálcsapdába csalja. A burzsoá társadalom ellentéteit felerősíti az emberek arra való képtelensége, hogy a halállal kapcsolatos bármiféle realiztikus attitűd lehetőségével haljanak meg.⁵⁸ A Haute-Volta [ma: Burkina Faso] és Mali határát őrző vámos kifejtette nekem a halál fontosságát az egészség viszonylatában. Azt szerettem volna megtudni tőle, hogy a Niger folyó menti népek

⁵⁶ Bronislaw Malinowski: *Death and the Reintegration of the Group*, in *Magic, Science and Religion* (Doubleday, New York, 1949), 47–53.

⁵⁷ Eric J. Cassel: *Dying in a Technical Society*, in *Hastings Center Studies*, May 1974, 31–36: „Megtörtént egy váltás, amely a halált az erkölcsi rendből a technika rendjébe rendelte... Nem hiszem, hogy az emberek bensőleg morálisabbak lettek volna a múltban, mikor az erkölcsi rend uralkodott a technikai fölött.”

⁵⁸ Edgar Morin: *L'Homme et la mort* (Seuil, Paris, 1970) érvel emellett.

hogyan értik meg egymást, noha szinte minden faluban más nyelven beszélnek. Számára ennek semmi köze nem volt a beszélt nyelvhez: „Míg a népek ugyanúgy lemetélik fiaik előbőrét, és ugyanazt a halált halják, amit mi, addig nagyon jól megértjük őket.”

Mexikó számos falvában láttam, mi történik, amikor megérkezik a társadalombiztosítás. Egy nemzedék még tovább él hagyományos hiedelmeiben; még tudják, hogyan kezeljék a halált, a haldoklást és a gyászt.⁵⁹ Az új ápoló és orvos, akik úgy gondolják, hogy ők jobban tudják, kioktatják őket a klinikai halál gonosz panteonjára, melyek mindegyikét betilthatják egy bizonyos árért cserébe. Ahelyett, hogy az emberek öngondoskodó képességét modernizálnák, a kórházi halál eszményét prédikálják. Szolgáltatukkal arra sarkallják a parasztokat, hogy a nemzetközi receptre előírt jó halált kutassák vég nélkül, ami egy életre fogyasztóként tartja meg őket.

Az ipari társadalom más jelentős rituáléihoz hasonlóan az orvostudomány a gyakorlatban egy játék formáját ölti. Az orvos fő funkciója a játékvezető lesz. Ő a társadalmi testület ágense vagy képviselője, akinek kötelessége betartatni, hogy mindenki a szabályokat követve játssza a játékot.⁶⁰ A szabályok természetesen megtiltják, hogy kiszálljanak a játékból, és hogy olyan halált haljanak, amelyet a játékvezető nem specifikált. A halál többé nem következhet be másképp, csak a gyógyító ember önbeteljesítő jóslataként.⁶¹

A halál medikalizációja révén az egészségügy monolitikus világvallássá vált,⁶² melynek tanait kötelező iskolai tantárggyá tették, etikai szabályait pe-

⁵⁹ Dora Ocampo: *Cuando la tristeza se mezcla con la alegría*, kézirat, Mexikó, 1974.

⁶⁰ Az iparosított emberiségnek gyógykezelésre van szüksége a bölcsőtől az elfekvőig. Egy új fajta végső terápiát javasolt Elisabeth Kubler-Ross in *On Death and Dying* (Macmillan, New York, 1969). A szerző állítja, hogy a haldokló néhány tipikus fázison esik át, és a megfelelő kezelés enyhítheti a haldoklás folyamatát. Paul Ramsey: *The Indignity of Death with Dignity*, in Hastings Center Studies May 1974, 47–62. Terjed az egyetértés morálfilozófusok körében most, a hetvenes években, hogy a halált újra el kellene fogadni, és hogy a legjobb, amit a haldoklóval tehetünk az, hogy vele vagyunk végső pillanataiban. Ám ennek az egyetértésnek a mélyén ott munkál egy egyre inkább világias, naturalisztikus, antihumanista megközelítése az emberi életnek. Robert S. Morison: *The Last Poem: The Dignity of the Inevitable and Necessary: Commentary on Paul Ramsey*, in Hastings Center Studies May 1974, 62–66. Morison bírálja Ramsey-t, aki szerint bárki, aki képtelen keresztény etikai gondolkodóként megnyilvánulni, legalább törekedjen egy „föltételezett közös nevezőre”.

⁶¹ David Lester: *Voodoo Death: Some New Thoughts on an Old Phenomenon*, in American Anthropologist June 1972, 386–390.

⁶² Pierre Deloos: *Who Believes in the Hereafter?* in André Godin szerk.: *Death and Presence* (Lumen Vitae Press, Brussels, 1972), 17–38, bemutatja, ahogyan kortárs francia közéleti szereplők hatékonyan szétválasztották az Istenben és a túlvilágban való hitet. Paul Danblon and Andre Godin: *How Do People Speak of Death?* in Godin, uo., 39–62. Danblon hatvan francia közéleti szereplővel készült interjú tanulmányozott. A halállal kapcsolatos kifejezéseikben,

dig a környezet bürokratikus átstrukturálásában alkalmazzák: a szex a tanterv részévé vált, és a higiénia miatt nem használhatják ketten ugyanazt a kanalat. A halál elleni küzdelem uralja a gazdagok életmódját, a fejlesztési ügynökségek pedig lefordítják azt egy szabálygyűjteménnyé, mellyel a föld szegényeit önmaguk vezénylésére kényszerítik.

Csakis egy magasan iparosodott társadalomban kifejlődött kultúra hívhatta elő azt a halálképet, amelyet itt ábrázoltam. Szélsőséges formájában a „természetes halál” az a pont, amelyen túl az emberi szervezet elutasítja a további kezelést. Az emberek akkor hálnak meg,⁶³ amikor az elektroenkefalográf jelzi agyhullámaik ellaposodását: nem lelküket adják ki, és nem azért hálnak meg, mert megáll a szívük. A társadalmilag elismert halál akkor történik meg, amikor az ember nemcsak termelőként, hanem fogyasztóként is használhatatlanná válik. Ez az a pont, amikor a nagy kiadásokkal trenírozott fogyasztót végképp leírhatják teljes kárként. A meghalás a fogyasztói ellenállás végső formájává vált.⁶⁴

Hagyományosan az a személy volt leginkább védve a haláltól, akit a társadalom halálra ítélt. A társadalom fenyegetve érezte magát attól, hogy a halálsoron lévő ember fölakaszthatja magát nyakkendőjével. Kikezdté volna az autoritást, ha a kijelölt óra előtt vet véget életének. Manapság azt az embert védik leginkább attól, hogy maga számára rendezze meg halálát, aki kritikus állapotban fekszik betegen. Az egészségügyi rendszeren keresztül cselekvő

érzéseikben és hozzáállásukban jóval erősebb korrespondenciát mutat, mint ami vallási irányultságukban és gyakorlatukban jelentkezik. Joseph F. Fletcher: *Antidysthanasia: The Problem of Prolonging Death*, in *Journal of Pastoral Care* 1964, 77–84, egy kórházi lelkész, aki az élet felelőtlen meghosszabbítása ellen érvel: „Jómagam egyetértek XII. Pius pápával és legalább két canterburyi érsekkel, Langgal és Fisherrel, akik foglalkoztak a témával, hogy az orvos szaktudása és „képzett javallatai” és tapasztalata kell hogy legyen annak a döntésnek az alapja, hogy van-e „értelmes remény”. Ez az elhatározás kívül esik a laikus kompetenciáján... Ám amint eldöntöttem, hogy az állapot reménytelen, nem helyeselhetem, hogy helyénvaló vagy igazságos volna, hogy egyedül az orvost terheljük azzal, hogy elengedje-e betegét vagy sem. A tézis közkeletű. Még az egyházak is a szakmai ítéletet támogatják. A keresztény és orvosi gyakorlat konvergenciája éles ellentétben áll a keresztény teológia halállal kapcsolatos attitűdjével. Ladislaus Boros: *Mysterium mortis: Der Mensch in der letzten Entscheidung* (Walter, Freiburg, 1962); Karl Rahner: *Zur Theologie des Todes* (Herder, Freiburg, 1963).

⁶³ Daniel Maguire: *The Freedom to Die*, in *Commonweal*, August 11, 1972, 423–428. A súlyos betegek és haldoklók iránt eddig még nem tapasztalt és kreatív munka a gyógyító erővé válhat a társadalomban. Jonas B. Robitscher: *The Right To Die: Do We Have a Right Not To Be Treated?*, in *Hastings Center Studies*, September 1972, 11–44.

⁶⁴ Orville Brim és tsai. szerk.: *The Dying Patient* (Russell Sage, New York, 1960). Elsőként azzal a technikai elemzéssel és döntéshozással foglalkoznak, amellyel az egészségügyi szakemberek szembesülnek, amikor meg kell határozniuk az egyén halálakor fennálló körülményeket. Ajánlásokat javasolnak, hogy ez a mérnöki beavatkozás „kevésbé kegyetlen és kevésbé vizsgáztatásító legyen a beteg, annak családja, és leginkább az asszisztáló személyzet számára”. Ebben az antológiában a halállal kapcsolatos tevékenykedés egy professzionálisan vezényelt obszcenitássá válik. Lásd még: David Sudnow: *Dying in a Public Hospital*, uo., 191–208.

társadalom dönti el, mikor és milyen megaláztatások és csonkítások után halhat meg.⁶⁵ A társadalom medikalizálása véget vetett a természetes halál korának. A nyugati ember nem felügyelheti többé saját halálaktusát. Az egészség vagy a megküzdés autonóm hatalma el lett tőle idegenítve utolsó leheletéig. A technikai halál legyőzte a haldoklást.⁶⁶ A mechanikus halál meghódította és elpusztította az összes többi halált.

LENGYEL ZOLTÁN fordítása

⁶⁵ David Sudnow társadalmi szervezetről szóló tanulmányában beszámol a következőről: „Egy nővér két-három percet töltött azzal, hogy megpróbálja lezárni egy női beteg szemhéjait. A nővér szerint a nő haldokolt. Próbálta zárva tartani a szemhéjakat. Néhány sikertelen kísérletet követően a nővér lezárta őket, majd elégedetten fűsúlyozta azt mondta: »Most már rendben«. Mikor számon kérték, hogy mit csinált, azt felelte, hogy a beteg szeméit be kell csukni a halál után, hogy a test egy alvó emberre hasonlítson. Sokkal nehezebb ezt megtenni, magyarázta, miután az izmok és a bőr elkezdnek megmerevedni. Mindig azt próbálta, mondta, hogy a halál *előtt* zárja le őket. Ez elősegítette a halottal foglalkozó személyzet munkáját. Rájuk való tekintettel tette ezt, akik jobb szerettek minél kevesebbet foglalkozni a holttesttel.” (Uo., 192–193).

⁶⁶ Brillat-Savarin: *Méditation XXVI, de la mort in Physiologie du goût*. Brillat-Savarin meglátogatta kilencvenhárom éves haldokló nagy-nagynénjét. „Képességeinek birtokában volt, senki nem észlelhette volna valós állapotát, kivéve a rossz étvágyat, a gyengülő hangot. »Itt vagy, unokaöcsém?« »Igen, néni, szolgálatodra, és azt hiszem, jó volna, ha ebből a finom óborból innál kicsit.« »Add csak ide, kedves, legurul majd.« Adtam neki fél pohárral a legjobb boromból. Rögtön erőre kapott, és egykor tündöklő szemeivel rám nézett: »Köszönöm ezt az utolsó kegyet. Ha valaha megéred az én koromat, rájössz, hogy a halál éppoly szükséges, mint az alvás.« Ezek voltak utolsó szavai, fél órával később örökre elaludt.”

